

“СВЯТИЙ ГЕОРГІЙ”: ТАЄМНИЦІ ЗАЛИШАЮТЬСЯ

Лариса Амеліна

І досі не розкриває своїх таїн ікона “Святий Георгій з житієм” із колекції Національного художнього музею України. Виконана на дереві в техніці барельєфу, розміром 107х82х7,5 см, вона має поліхромне зображення: в центрі — Георгій із списом та щитом в руках, обабіч — по п'ять житійних клейм, що розповідають про мучеництва і чудеса святого. На жаль, пам'ятка дійшла до нас у пошкодженому вигляді, з великими втратами та обпаленнями, слідами від жука-точильника. Надійшла ікона до музею 1965 року з Маріуполя. На музейній етикетці стоїть дата — XII століття, місце походження ікони — Балаклавський Георгієвський монастир в Криму.

Унікальний твір давнього мистецтва із мало поширеною іконографією та технікою, виконаний у візантійських традиціях, завжди привертав увагу фахівців. 1997 року “Святий Георгій з житієм” був удостоєний права експонування на виставці “Слава Візантії” у нью-йоркському Метрополітен музеї [1]. Інтригуючим фактом для дослідників ікони XIX–XX ст.: А. Бертьє-Делагарда, М. Покровського, Й. Мисливця, Г. Логвина, Л. Міляєвої, В. Пуцка, Л. Членової, І. Пархоменко — були взаємопов'язані питання її походження і датування. Вік пам'ятки було визначено у діапазоні XI–XIII століття. Взагалі, ранні ікони важко ідентифікувати

за часом і школами у випадку відсутності історичних джерел і прямих аналогів, очевидними є лише спільні візантійські каноли. Відомий російський дослідник давньоруських ікон В. Лазарев вважав: “Тут допомагають лише ретельний стилістичний аналіз і встановлення місця походження ікон, оскільки дати заснування церков чи

Св. Георгій з житієм. XI–XII ст. Національний художній музей України. Фото автора

монастирів нерідко слугують вагомою точкою опори не тільки для уточнення датування, але й для встановлення тієї школи, з якої ці ікони походять” [2].

Традицію вшанування воїна-великомученика Георгія заклав Костянтин Великий (правив 307–337), який розмістив його образ над входом в імператорський палац у Константинополі. Культ Георгія став одним із найпоширеніших в країнах візантійського впливу, в тому числі у Київській Русі. Як свідчив Софійський літопис, першу церкву Святого Георгія побудував у Києві великий князь Володимир у 987 р. Згадаємо, що його син Ярослав Мудрий у хрещенні був наречений Георгієм. На честь перемоги над печенігами він збудував у Києві Георгіївський храм, освячення якого 26 листопада 1054 року увійшло до церковної традиції як Юріїв день¹. Ярослав заснував також місто Юріїв та Юріївський монастир у Новгороді. Великого князя поховали в Софійському соборі в Георгіївському притворі з житійним циклом у розписах стін.

В іконописі іконографія Георгія зазнала складної еволюції: від образу мученика на візантійських іконах після іконоборчої доби — до образу воїна, що стало традицією і каноном, починаючи від X століття. В давньоруських іконах святого найчастіше змальовували у вигляді вершника на білому коні, який списом вбиває змія — ікони “Чудо Георгія про змія” або “Юрій Змієборець” (російська назва — “Георгий Победоносец”). Вони втілювали ідею мужності й героїзму заради святої віри, були символом перемоги добра над злом та християнства над язичництвом.

Водночас у Візантії в XI–XII століттях постає тип іконописної композиції, яка змальовує Георгія в оточенні житійних клейм. Такі ікони набули поширення на Русі як в іконописі, так і в настінному розписі, у вирізаних на камені іконках (приміром, таких, що були знайдені під час розкопок Херсонесу). Треба зазначити, що у Візантії, незважаючи на заборону скульптури у храмі, рельєфні зображення у камені, дереві, слонової кістці не заборонялися.

“Святий Георгій з житієм” із Національного художнього музею України” — нале-

Св. Георгій з житієм. XIII ст.
Візантійський музей. Афіни. Фото автора

жить саме до житійного типу рельєфної ікони. Існує його близький аналог XIII століття, що зберігається у Візантійському музеї в Афінах. Враження від наочного знайомства автора статті з цим твором було дуже сильним — перед очима постала прекрасно збережена рельєфна поліхромна ікона із Касторії — північного регіону Греції (стародавнього міста із численними пам’ятками візантійського мистецтва). Одразу кинулися в око як схожість, так і суттєва відмінність двох ікон однакової іконографії. На жаль, через обмаль часу поспілкуватись із співробітниками знаменитого Візантійського музею не вдалося. Зрозуміло, вони були знайомі з нашою пам’яткою, бо, як ми вже згадували, вона презентувалась на виставці “Слава Візантії”, в якій також брав участь Візантійський музей. На обох рельєфах — центральне зображення Георгія-воїна та

¹ Собор знаходився в кінці Золоторітської вулиці. У XVII ст. на місці його руїн збудували нову церкву, де було поховано володаря Молдови і Валахії Костянтина Іпсіланти, вигнаного турками.

Балаклавський Георгіївський монастир у ХІХ ст.

ряди клейм обабіч. Видовжена постать святого у нашій іконі є анфас, а на афінській — звернена у правий бік від глядача. Однак найголовніше — ікони різняться в художньому й образному вирішенні, в тлумаченні релігійного канону. У нас Георгія представлено у вигляді римського воїна зі списом і щитом в руках, на кшталт рельєфних зображень воїнів на римських тріумфальних арках. В грецькій іконі — святий стоїть, як звичайна людина, в молитовній позі, склавши долоні рук і звертаючись до божественного променя, символічно зображеного у верхньому куті. Туди ж спрямовано й погляд його округлих очей. Невідомий майстер передає обличчя, постать і руки святого узагальнено і дещо наївно, як в народній пластиці — Георгій схожий на зображення ктиторів чи донаторів. Незважаючи на військовий одяг і традиційний червоний плащ, його фігура абсолютно не виглядає героїчною. Привертає увагу червоно-чорний великий щит з геометричним орнаментом, що стоїть біля ніг великомученика. Його гострі готичні форми, а не округлі, як в нашій іконі, нагадують щити хрестоносців.

Відрізняються в іконах також житійні клейма. У нас з боків маємо по чотири рельєфні сцени, обрамлені традиційним візантійським орнаментом: плетінкою й бігунцем. За традицією, клейма розташовані послідовно: згори-донизу, зліва-направо: Діоклетіан і Максиміан судять Георгія, його ведуть до в'язниці, карають камуванням та надіванням кайданів, колесують, ставлять у бочку з вапном, тіло шматують гаками. Далі в іконі зображено сцени чудес: Георгій воскрешає сина сотника Леона, зцілює вола Гликерія, звалює поганських богів. Остання сцена — усікновення голови великомученика. Лише по

одному в нижньому ряду розміщувались живописні клейма (на жаль, повністю втрачені). На відміну від нашої, в афінській іконі клейма не рельєфні, а намальовані темперою. Зображено по шість сцен з боків та двох архангелів у верхньому регістрі: Михаїла і Гавриїла. Сцени тортур тут виглядають дещо по-іншому: із більшою кількістю постатей. Взагалі, у нашому рельєфі композиції більш лаконічні, мабуть, через те, що вирізалися на дереві, а не малювалися. Заключним сюжетом, який у нас не зберігся, очевидно, міг бути, як в афінській — “Покладання святого до труни”.

В колориті ікони з Касторії переважає червоний колір, постать Георгія традиційно подано на жовтуватому тлі (охра). Кидається в око, що волосся у святого світле, а у нас — темне. До того ж наша ікона написана не темперою на яєчному жовтку, а гуашшю і має тло блакитного відтінку фарби “pervenche” (з французької — барвінок) [3]. Зауважимо, що на латах Георгія є позолота, і, не дивлячись на численні втрати, наша ікона вражає благородством і витонченістю.

Розглянуті твори сакрального мистецтва загалом відрізняються за стилістикою, скульптурною пластикою та зображенням сюжетів в клеймах. Цей незаперечний факт можна пояснити трансформацією візантійських традицій у трактуванні образу святого воїна-великомученика. Здається, ікони створено у різних регіонах. Їхні анонімні автори наслідували різні естетичні ідеали і художні уподобання. Музейна ікона “Святий Георгій в житті” є високим взірцем давнього мистецтва — одночасно іконопису і пластики, її творець надихався античною скульптурою: як рельєфами, так і круглою пластикою.

Де ж був створений даний музейний шедевр? Чому його пов'язують із Балаклавським Георгіївським монастирем? За легендою, монастир у Балаклаві, неподалік від античного Херсонесу (Корсуня), заснували грецькі моряки у 891 році. Біля мису Фіолент їх корабель потрапив у шторм, і моряки молилися Христу, благаючи про спасіння. Перед ними з'явився святий Георгій, і море одразу заспокоїлося. Побачивши цей знак, греки припливли до скелі, на якій він стояв і знайшли на камені ікону святого. Сповнені вдячності своєму спаси-

телю, вони влаштували для неї печерну церкву².

Роль Корсуня в історії Київської Русі є відомою — саме тут у 988 році прийняв хрещення рівноапостольний князь Володимир. У православ'ї завжди підкреслювалось, що древня Таврида, як і Київська Русь, є духовним нащадком Візантії. У Тавриді бував апостол Андрій Первозваний. Поблизу давнього Херсонесу зазнав мученицької смерті від язичників папа римський Климент, учень апостола Петра (пізніше його мощі князь Володимир переніс до київської Десятинної церкви), і на цьому місці було збудовано один із перших християнських храмів.

За часи свого більш ніж тисячолітнього існування Георгіївський монастир у Балаклаві пережив і розквіт, і занепад, але мусульмани його не чіпали (був зруйнований в 1929 р., зараз відновлений). Однак історики не мають однозначної думки щодо дати його заснування, літературні джерела дають суперечливу інформацію. У першому достовірному записі про монастир, зробленому для Стефана Баторія в 1578 році М. Броневським, чомусь не згадується чудотворна ікона. Також нема жодного слова щодо неї і в листуванні ігумена із московським царем Борисом Годуновим про “жалованье” обителі. У 1839 році на запит Херсонської духовної консисторії настоятель Агатангел писав, що відомості про заснування монастиря відсутні, але він існує від часів володіння генуезцями Херсонесом (з середини XIV століття). Англійський мандрівник

Мілнер у своїй праці про Крим 1855 року, навпаки, повідомляє: “Монастир було засновано у X столітті, коли кілька грецьких монахів відмовились приєднатися до ересі Фотія і усамітнилися у цих місцях”. Севастопольський краєзнавець В. Шавшин наводить версію, згідно з якою монахи з'являються поблизу Фіолента після захоплення турками у 1475 році князівства Феодоро і генуезьких фортець. Монахи немовби втекли з печерної церкви Святого Климента в Інкермані. Як не дивно, але про чудотворну ікону Георгія в наведених джерелах ані слова, хоча про такі речі зазвичай не промовчують, тож вірогідно, що на той час її не було в монастирі.

Перший дослідник музейної ікони “Святий Георгій з житієм”, знавець кримських старожитностей А.Л. Бертсье-Делагард на запитання, звідки з'явилась дана ікона в Георгіївському монастирі, у своїй праці 1839 року відповідав — завдяки митрополиту Ігнатію. Буцімто останній привіз її у 1771 році з Греції як власну домову ікону (роду Гозадінових). Вісім років по тому, тікаючи від турок, він перебрався із своєю митрополією до Маріуполя, забравши ікону з собою (за усним переказом, православні перенесли її на руках). Після смерті митрополита її помістили до храму Святого Харлампія, де вона зберігалась під срібним окладом-шатами (з 1848 року була в новозбудованому соборі).

Із останніх наукових розвідок цікавою видається гіпотеза провідного науковця

² Вперше легенду навів архимандрит Никон 1862 р. у своїй книзі “Балаклавский Георгиевский перво-классный монастырь”. Існує ще легенда про чудотворний образ Георгія, який з'явився на дереві. Цікаво, що в кримсько-татарському фольклорі є схожий на Георгія богатир, що перемагає дракона саме біля скель Фіолента.

Балаклавський Георгіївський монастир сьогодні

стародавнього відділу Національного Художнього музею І. Пархоменко щодо привезення ікони до Херсонесу з монастиря міста Сумела із візантійського князівства Трапезунд одним із нащадків роду Феодора Стратилата — Костянтином Гавросом. І це сталося, на її думку, в XI столітті [4].

Достеменно ж відомими є ближчі за часом факти. 1891 року ікону разом з іншими сакральними творами привезли з Маріуполя до Севастополя у зв'язку із святкуванням тисячоліття християнства в Криму та ювілеєм Георгіївського монастиря. Її ототожнювали з легендарною чудотворною іконою і як святу реліквію вшановували хрес-

ним ходом навколо обителі. Згодом ікону повернули до Маріуполя. Після революції, наприкінці 1920-х років, давню пам'ятку було вилучено з Харлампієвської церкви та передано Маріупольському історико-краєзнавчому музею, де вона пролежала впродовж багатьох років у повному забутті. “Відкрили” ікону за часів “відлиги” у 1965 році Григорій Логвин та Людмила Міляєва, знайшовши її в жахливому стані: дерево розсипалось через сильне пошкодження жуком. Ікона потребувала негайної допомоги реставраторів, тож її відправили до одного з найкращих реставраційних центрів тодішнього СРСР при Музеї

Історико-релігійний аспект культу святого Георгія

Святий Георгій-великомученик був родом з малоазійської Каппадокії (тепер на території Туреччини). Його заможний батько був християнином й зазнав мученицької смерті, коли Георгій був хлопчиком. Після цього мати з сином переселилася до своєї батьківщини — Палестини. Ставши дорослим, Георгій з іменем Христа на вустах неодноразово виявляв неабияку хоробрість. За легендою, він врятував дівчину від смерті, перемігши змія-дракона (за однією версією, він водився в озері поблизу Бейруту). Згодом Георгій вступив на службу до римського війська і був помічений імператором Діоклетіаном, резиденція якого знаходилась в місті Нікомедії (сучасний Ізміт в Турції). Та коли за його наказом розпочалися переслідування християн, Георгій роздав бідним своє добро і відмовився служити тирану та поклонятись римським богам-ідолам. Розгніваний Діоклетіан наказав піддати його страшним тортурам, що й ілюструють житійні сцени. Відомо багато апокрифічних текстів про життя святого. В Мінеї говориться, що після восьмиденних мук катування Георгій помер 23 квітня 303 року, проживши неповних 30 років. Гробниця, в якій, за переказом, збереглися останки святого, знаходиться в містечку Лід (Лідда), неподалік від Тель-Авіва (територія Палестини). Голова Великомученика зберігається в Георгіївському храмі Риму.

Ім'я Георгія перекладається з грецької мови як “землероб”, тому він вважався покровителем землеробів і скотарів. Образ “Єгора хороброго” з мечем у руці прикрашав печатки давньоруських князів у XI–XIII ст. Його ім'я носив засновник Москви Юрій Долгорукий. Після Куликової битви він став покровителем Москви, від того часу його зображення прикрашає герб міста. Вирізьблена кам'яна скульптура Георгія Победоносця була встановлена над Спаськими воротами Кремля (1464 р.).

Слід згадати, що воїн-великомученик був також небесним патроном Грузії, країни Георгія (звідти походить чеканений хрест — так званий Местийський, за композицією подібний до музейної ікони). Георгія вважають також заступником у багатьох країнах і містах католицького світу. Під час хрестових походів XI–XIII ст. постать закованого в лати святого воїна прикрашала лицарські стяги, щити, зброю тощо. Він став героєм лицарських романів, балад і поем.

В епоху Відродження Георгій став шанованим образом у мистецтві, особливо італійському. Добре відома статуя Георгія в ніші флорентійського собору роботи знаменитого скульптора Донателло (1416 р.). У Швеції в головному соборі Сторкирхе, де коронуються шведські королі, з 1489 року стоїть дерев'яна скульптура із зображенням Георгія, що перемагає змія. В Італії святий воїн здобув велику популярність у творах епохи Ренесансу.

В Україні чимало церков, присвячених Георгію, зокрема, собор Святого Юра у Львові та Георгіївська церква у Видубецькому монастирі в Києві. Його образ є в розписах церкви Спаса на Берестові, збудованої Петром Могилою. В Георгіївському монастирі неподалік від Козельця на Чернігівщині знаходиться чудотворна ікона, за переказом, із місця поховання святого.

Російського мистецтва в Ленінграді (Петербурзі). Після чотирирічного циклу реставраційних робіт під керівництвом М.В. Перцева вона зайняла чільне місце в першому залі Державного музею українського образотворчого мистецтва в Києві (тепер Національний художній музей України).

У 1999–2000 рр. для атрибуції ікони було використано сучасний метод ізотопного радіовуглецевого аналізу дерев'яної дошки. Київські та голландські фахівці спільно дійшли сенсаційного на той час висновку: середина XI століття, плюс-мінус 20–50 років (на етикетці тоді стояло: кінець XII — початок XIII). Тогочасний завідувач відділу давнього мистецтва музею Л.Г. Членова погодилась з таким висновком, підкресливши, що твір, безсумнівно, “просякнутий елліністичним духом” [5]. (На сьогоднішній етикетці обережно зазначено: XII ст.).

Підтвердженням більш раннього датування пам'ятки може слугувати вище зроблене її порівняння з аналогічною іконою XIII століття з Візантійського музею. Відкритим питанням залишається первісне місцезнаходження ікони, а також її культове призначення: виготовлялась вона для собору, чи для іншої споруди. Дозволю собі висловити власну думку щодо походження ікони. Враховуючи її високий художній рівень, її могли створити у столичній майстерні. Використання золота в оздобленні свідчить, що замовником (чи замовниками) була заможна особа. Чи не з Константинополя, із середовища візантійського імператора? Звертаючись до історії,

можна констатувати, що Візантія тих часів вже втрачала свою могутність через постійні напади турків. Київська Русь, навпаки, — у розквіті. Також відомо, що князь Володимир, повертаючись до Києва із Корсуня (Херсонесу), віз із собою не тільки грецьких священників, вчителів, але й будівничих, художників, ремісників. Корсунь був синонімом культури Візантії. Автору статті здається досить вірогідним, що ікону могли виконати у Києві на замовлення великого князя Ярослава Мудрого (а може, для Георгіївського собору?). Є спорідненість образів Георгія і мозаїчного зображення Дмитра Солунського XI ст. у Київському Михайлівському соборі. Пізніше якимось чином ікона потрапила до Балаклавського Георгіївського монастиря. Можливо, після смерті Ярослава при розбраті, або ж під час татаро-монгольської навали.

Автор статті не відкидає і давньої версії щодо місцевого, корсунського походження ікони. При цьому не можна обійти увагою італійський вплив у Криму. З Венеції та Генуї італійці туди потрапили в XI столітті, згодом заснували свої міста-колонії, зокрема і Чембало — Балаклаву. Логічно припустити, що виконавцем ікони міг бути італієць, а не грек (звідси близькість до римських рельєфів). Беззаперечним є лише одне — ця пам'ятка належить до золотого фонду давнього мистецтва, ми маємо усі підстави пишатися цією перлиною світової культури...і продовжувати розкривати її загадки.

Література

1. The glory of Bizantium Art and Culture of the middle Bizantine era. — New York, 1997. — №202.
2. Лазарев В.Н. Русская иконопись. От истоков до начала XII века. — Москва, 1983. — С. 32.
3. Міляєва Людмила, Логвин Георгій. Унікальна пам'ятка // Образотворче мистецтво. — Київ, 1970, №1. — С. 31.
4. Православный вестник. — Київ, 2002. — №1.
5. Шедеври українського іконопису XII–XIX ст. Альбом / Упорядник і автор вступної статті Л.Г. Членова. — Київ, 1999.